

Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk

orcid.org/0000-0002-9636-3185

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie (1940–1946). Aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów

Słowa kluczowe: Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, kobiety-żołnierze, Pomocnicza Służba Kobiet, Maria Leśniakowa, Bronisława Wysłouchowa

Streszczenie

Historia Pomocniczej Służby Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie nie została dotychczas gruntownie zbadana i opisana. Nie powstała jeszcze żadna monografia na ten temat. Najbardziej znanymi opracowaniami są *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 KP (1941–1945)* Anny Bobińskiej oraz *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych w okresie II wojny światowej* Wandy Maćkowskiej. Obydwa zostały napisane przez świadków tamtych wydarzeń (Anna Bobińska należała do PSK), a więc nie są obiektywne i ograniczają się jedynie do ogólnego opisu dziejów formacji, a w zasadzie przedstawienia najważniejszych dokumentów – głównie rozkazów organizacyjnych i sprawozdań. W 1941 r. zaczęto przyjmować kobiety do Armii Andersa i wydawać rozkazy i zarządzenia regulujące zasady ich służby. Jednocześnie od 1942 r. powstawały pododdziały kobiece w Wielkiej Brytanii, gdzie w listopadzie tego roku utworzono Komendę Główną PSK w Londynie. Ostateczny rozkaz organizacyjny regulujący zasady służby kobiet w PSZ na Zachodzie został wydany w lipcu 1944 r.

Uwagi wstępne

Tradycje udziału Polek w działaniach niepodległościowych sięgają XIX w., kiedy aktywnie uczestniczyły one w powstaniach narodowoy-

zwolenczych. Podczas I wojny światowej działały w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), a niektóre nawet walczyły w Legionach Polskich, w męskich przebraniach, jak np. Wanda Gertz. W okresie wojny o granice w 1918 r. powstała pierwsza żeńska formacja wojskowa na ziemiach polskich – Ochotnicza Legia Kobiet (OLK). Udział Polek w działaniach wojennych można również zaobserwować podczas II wojny światowej, kiedy podjęły one walkę zarówno w armii konspiracyjnej – w okupowanym kraju (ZWZ-AK), jak i w PSZ na Zachodzie. Kobiety wstępowały do armii polskiej na obczyźnie od chwili jej utworzenia, już w 1939 r., i uczestniczyły w kampanii francuskiej, walcząc w 1. Dywizji Grenadierów, 2. Dywizji Strzelców Pieszych, 10. Brygadzie Kawalerii Pancernej oraz Samodzielnej Brygadzie Strzelców Podhalańskich¹. Ochotniczki były rozproszone i służyły w różnych jednostkach, pełniąc funkcje administracyjne oraz prowadząc kantyny i świetlice. Ich obecność w PSZ na Zachodzie powodowała konieczność opracowania podstaw prawnych i organizacyjnych ich służby.

Rozwinięcie

Pierwsze próby utworzenia Pomocniczej Służby Kobiet (PSK) w PSZ na Zachodzie podejmowano już w 1940 r., kiedy armia polska walczyła we Francji. Pogarszająca się sytuacja wojskowa i konieczność ewakuacji Polaków do Wielkiej Brytanii spowodowały, że sprawa powołania PSK została odsunięta na dalszy plan. Dopiero w 1941 r., kiedy powstały PSZ w ZSRR pod dowództwem gen. Władysława Andersa, zaczęto przyjmować kobiety do armii. W połowie listopada 1941 r. w PSK służyło już 940 kobiet, w tym w: Dowództwie PSZ w ZSRR – 92; Stacji Zbornej i pododdziałach w Buzułuku – 470; 5 DP – 86; Ośrodku Zapasowym 5 DP – 5; 6 DP – 92; Ośrodku Zapasowym 6 DP – 173; Ośrodku Organizacyjnym Armii – 9; Centralnej Składnicy Intendentury Armii – 4; obozie w Kołtubance – 9².

¹ E.M. Car, „Pomocnicza wojskowa służba kobiet w polskich siłach zbrojnych poza krajem w II wojnie światowej” [w:] E. Zawacka (red.), *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 2, (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1998), 353.

² M. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w okresie II wojny światowej*, (Londyn: Veritas Foundation Publication Centre, 1990), 12.

Pierwszy rozkaz organizacyjny PSK został wydany 6 stycznia 1942 r. Uregulowano w nim warunki rekrutacji, zasady organizacji, zależność służbową i uposażenia ochotniczek PSK. Wszystkie Polki zainteresowane służbą wojskową musiały złożyć odpowiednie podania do Dowództwa PSZ w ZSRR. Po rozpatrzeniu podań były wzywane do stawienia się przed komisją poborową, która decydowała, czy są one zdolne czy nie do służby wojskowej. W skład tej komisji wchodziła przedstawicielka PSK, ale wyznaczała ją Dowództwo PSZ w ZSRR³.

Powołano Referat PSK, który funkcjonował w strukturach Oddziału I Sztabu PSZ w ZSRR w Wydziale Administracji i Ewidencji Rezerw. Zakres jego pracy obejmował: ewidencjonowanie i rozpatrywanie pod względem formalnym podań kandydatek, ich kwalifikowanie, sporządzanie list kandydatek i przyjętych ochotniczek, przedstawianie wniosków do zwołania komisji poborowych, przygotowywanie zestawień statystycznych, meldunków i sprawozdań⁴.

Od kandydatek zgłaszających się do PSK wymagano m.in., aby reprezentowały wysoki poziom moralności. Ochotniczki zaakceptowane przez komisję poborową były wysyłane do Ośrodka Zapasowego Kobiet, gdzie oceniano, jakie mają kwalifikacje, i na tej podstawie przydzielano do służby lub kierowano na szkolenia. Ochotniczki na stanowiskach służbowych otrzymywały odpowiednie tytuły i oznaki funkcyjne. Do zadań Ośrodka Zapasowego PSK należało: przyjmowanie kobiet powołanych do służby i zgłaszających się na szkolenia, przedstawianie ich komisjom poborowym, przeprowadzenie egzaminów kwalifikacyjnych do poszczególnych rodzajów służb, szkolenie ochotniczek, prowadzenie ewidencji kobiet oraz załatwianie formalności związanych ze zwalnianiem ich ze służby wojskowej. Ośrodek Zapasowy PSK podlegał Dowództwu PSZ. Na czele PSK stała inspektorka PSK, a jej odpowiednikami w jednostkach wojskowych były kierowniczkami referatów PSK w jednostkach wojskowych podległe ich dowódcom i odpowiedzialne za pracę wychowawczą i poziom moralny ochotniczek w nich służących⁵. Funkcję in-

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

spektorki PSK pełniła Władysława Piechowska, a jej zastępczynią została Bronisława Wysłouchowa⁶.

W 1942 r., od 23 marca do 3 kwietnia, trwała ewakuacja armii polskiej z ZSRR do Iraku. W jej trakcie opuściło ZSRR ok. 1159 ochotniczek. Władysława Piechowska wyjechała z pierwszym transportem, z Dowództwa PSZ w ZSRR mieszczącego się w Jagi-Julu w Kazachstanie. Po wyjeździe dotychczasowej inspektorki na czele Inspektoratu PSK w ZSRR stanęła Bronisława Wysłouchowa⁷. W wyniku ewakuacji ochotniczki zostały rozdzielone, gdyż część została w ZSRR, a część przyjechała do Iraku.

Od 1942 r. ze Wschodu wysyłano transporty ochotniczek do Wielkiej Brytanii, gdzie również powstawały oddziały PSK. Pierwsze rozkazy regulujące zasady organizacji PSWK w Wielkiej Brytanii zaczęto opracowywać w drugiej połowie 1942 r. W dniu 16 listopada 1942 r. MON wydało rozkaz, w którym powołało komendę i wyznaczyło władze naczelne PSWK. Komendantką Główną PSWK została Zofia Leśniowska⁸.

Rozkaz ustanawiający ostateczną organizację PSK został wydany 11 lipca 1944 r. Wyszczególniono w nim: Pomocniczą Wojskową Służbę Kobiet (w armii), Pomocniczą Morską Służbę Kobiet (w marynarce wojennej), Pomocniczą Lotniczą Służbę Kobiet (w lotnictwie). Na czele poszczególnych części składowych PSK stały: komendantka główna PWSK, komendantka PMSK i komendantka PLSK. Organami ich pracy były: komendantki głównej PWSK – Komenda Główna PWSK oraz inspektorki PWSK przy Dowództwie 2 KP i przy Dowódcy Jednostek Wojska na Wschodzie, a komendantek PMSK i PLSK – Komendy PMSK i PLSK. Komendantka główna PSWK podlegała ministrowi obrony narodowej, komendantka PMSK – szefowi Kierownictwa Marynarki, a komendantka PLSK – dowódcy Sił Powietrznych. Komendantki PSWK, PMSK i PLSK otrzymały uprawnienia dyscyplinarne dowódcy pułku, a w MON utworzono Wydział PSK, którego zadaniem miało być koordynowanie

⁶ Ibidem, s. 13.

⁷ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: AIPMS), kol. A. VIII. 24/5, Notatka dotycząca organizacji PSK, b.d., b.p.; A.E. Markert, *Polsce wier-na. Władysława Piechowska 1900–1987 – żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, (Pruszków: Ajaks, 2003), 115.

⁸ Ibidem, 144.

wszystkich spraw wspólnych dla PSWK, PMSK i PLSK oraz referowanie ministrowi obrony narodowej tych spraw, których załatwianie należało do jego zakresu kompetencji⁹. Rozkaz ten zamknął kilkuletni okres powstawania, a potem działalności PSK, określając nowe normy prawno-organizacyjne formacji. Dzięki temu ujednolicono wreszcie jej struktury i dostosowano je do warunków funkcjonowania PSZ w Wielkiej Brytanii.

W latach 1944–1945 oddziały PSK służyły na Wschodzie, w Wielkiej Brytanii, we Włoszech (przy 2 KP), a także w Europie Zachodniej (przy 1 DP). W lipcu 1945 r., po cofnięciu uznania władzom RP, kiedy nastąpiła reorganizacja naczelnych władz PSZ – w Biurze Ogólno-organizacyjnym Sztabu NW powstał Wydział PSK, a komendantka główna PSWK została podporządkowana szefowi Administracji Personalnej Wojska¹⁰. W latach 1945–1946 jednostki PSWK we Włoszech zostały wraz z 2 KP przerzucone na Wyspy Brytyjskie. Potem, po podjęciu decyzji o likwidacji PSZ na Zachodzie, ochotniczki, tak samo jak pozostali żołnierze PSZ, miały dwie możliwości – wstąpienia do PKPiR lub powrotu do kraju.

Na temat historii PSK nie powstało zbyt wiele opracowań naukowych. Do najbardziej znanych należą *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 KP (1941–1945)* Anny Bobińskiej (1999)¹¹ oraz *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych w okresie II wojny światowej* Wandy Maćkowskiej (1990)¹². Obydwie prace nie mają jednak charakteru naukowego. Anna Bobińska, która służyła w PSK, opisała dzieje formacji z punktu widzenia bezpośredniego świadka tamtych wydarzeń, zamieszczając popularne wówczas, ale nieobiektywne opinie dotyczące służby kobiet. Poza tym wspomniane autorki – Bobińska i Maćkowska – nie przeprowadziły szczegółowej analizy dostępnych archiwaliów, ograniczając się do ogólnego opisu dziejów formacji, a w zasadzie przedstawienia tylko najważniejszych dokumentów – głównie rozkazów organizacyjnych i sprawozdań.

⁹ Ibidem.

¹⁰ AIPMS, kol. 609/4, *Pomocnicza Służba Kobiet*, k. 15.

¹¹ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 KP (1941–1945)*, (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1999).

¹² W. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet...*, 23.

Charakter opisowy ma również licząca ok. 60 stron broszura autorstwa Edwarda M. Cara *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1940–1948)* wydana w 1995 r.¹³ Obszerny artykuł tego samego autora również dotyczący PSK (*Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych poza krajem w II wojnie światowej*) został opublikowany trzy lata później w pracy zbiorowej *Służba Polek na frontach II wojny światowej*¹⁴. W tej samej publikacji ukazały się również artykuły: *Służba Polek w wojsku w Wielkiej Brytanii* Krystyny Wojtowicz¹⁵ oraz *Meteorologia w Pomocniczej Lotniczej Służbie Kobiet* Marii Stopień¹⁶. Na temat PLSK powstała także osobna praca autorstwa Andrzeja Laskowskiego *Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet 1943–2004. The Polish Section of the WAAF*¹⁷. Liczy ona ok. 150 stron i składa się z trzech części, każda po ok. 50 stron: I. Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet (PLSK) w Wielkiej Brytanii 1943–1947; II. PLSK po wojnie; III. Wspomnienia wojenne.

W 2012 r. w Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi została zorganizowana wystawa *Kobiety w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1941–1945* i z tej okazji wydano również broszurę o tym samym tytule, gdzie krótko opisano dzieje formacji¹⁸. W 2013 r. Krzysztof Kierski opracował i opublikował pierwszy rozkaz organizacyjny PSK na łamach pisma „Meritum”¹⁹.

Jedną z nowszych publikacji na temat PSK jest artykuł autorki niniejszego tekstu – Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk *From Buzuluk to London: The Combat Trail and Everyday Service of Women Auxiliaries in*

¹³ E.M. Car, *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1940–1948)*, (Warszawa: Adiutor, 1995).

¹⁴ Idem, „Pomocnicza Wojskowa Służba...”, 353–367.

¹⁵ K. Wojtowicz, „Służba Polek w wojsku w Wielkiej Brytanii” [w:] E. Zawacka (red.), *Służba Polek...*, 367–384.

¹⁶ M. Stopień, „Meteorologia w Pomocniczej Lotniczej Służbie Kobiet” [w:] E. Zawacka (red.), *Służba Polek...*, 385–387.

¹⁷ A. Laskowski, *Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet 1943–2004*, (Poznań: nakł. Pomocniczej Lotniczej Służby Kobiet, 2004).

¹⁸ *Kobiety w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1941–1945*, broszura wystawy muzealnej, (Łódź: Muzeum Tradycji Niepodległościowych, 2012).

¹⁹ K.A. Kierski, „Pierwszy rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany w Buzuluku 6 I 1942 r. przez gen. Władysława Andersa”, *Meritum*, 2013, nr 5, 167–176.

the Polish Army (1941–1945) wydany na łamach „International Journal of Military History and Historiography” w 2019 r.²⁰

Pojedyncze wzmianki lub ogólne informacje na temat formacji lub jej członkiń można także znaleźć w opracowaniach dotyczących dziejów PSZ na Zachodzie lub historii działań niepodległościowych kobiet. Spośród nich wymienić należy m.in. artykuł Barbary Drapikowskiej *Kobiety w polskiej armii – ujęcie historyczne* opublikowany w „Czasopiśmie Naukowym Instytutu Studiów Kobietych”²¹, monografię Anny E. Markert *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 – żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*²² czy prace Tadeusza Kondrackiego na temat polskich organizacji kombatanckich w Wielkiej Brytanii po II wojnie światowej²³.

Biorąc pod uwagę powyższe informacje, można stwierdzić, że dotychczasowy dorobek naukowy na temat PSK jest niewielki i nie wyczerpuje obszernego tematu, jakim jest historia PSK. Wciąż brak jest monografii zawierającej szczegółową analizę dziejów formacji. Bazę do napisania tego rodzaju pracy stanowią archiwalia przechowywane w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, które wchodzi w skład dokumentacji Sztabu Naczelnego Wodza i Ministerstwa Spraw Wojskowych (1939–1948).

Pomocnicza Służba Kobiet powstawała w okresie działań wojennych i była organizowana na bieżąco, w miarę aktualnych potrzeb. Dotyczące jej dokumenty są więc rozproszone, gdyż tworzone je w różnych miejscach i w różnych okolicznościach polityczno-wojskowych. Ich charakter również jest bardzo zróżnicowany, można wśród nich znaleźć rozkazy organizacyjne, sprawozdania, wytyczne szkoleniowe, programy pracy

²⁰ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „From Buzuluk to London: The Combat Trail and Everyday Service of Women Auxiliaries in the Polish Army (1941–1945)”, *International Journal of Military History and Historiography*, 2019, nr 39, 263–287.

²¹ B. Drapikowska, „Kobiety w polskiej armii – ujęcie historyczne”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2016, nr 1(1), 45–65.

²² A.E. Markert, *Polsce wierna...*, 123.

²³ T. Kondracki, *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, (Warszawa: Neriton & Instytut Historii PAN, 2007).

wychowawczo-propagandowej, wytyczne dotyczące umundurowania i wyposażenia, a także listy, skargi i inne pisma.

Najwięcej zachowało się rozkazów organizacyjnych wydawanych w latach 1940–1945. Pierwszy rozkaz powołujący PSK (sygn. A XII. 14/10) został wydany jeszcze we Francji, ale zawiera tylko ogólne wytyczne. Ze względu na pogarszającą się sytuację polityczno-wojskową nigdy nie wprowadzono go w życie. Kolejne rozkazy organizacyjne były wydawane już w ZSRR, w trakcie tworzenia tam armii polskiej. W 1941 r. został ogłoszony rozkaz organizacyjny 6 Oddziału PSK przy 6. Dywizji Pancerniej (sygn. A VIII 1/6a). W tym samym roku ogłoszono wykaz uposażeń ochotniczek PSK (sygn. A VIII.24/5), które potem uległy zmianie. 6 stycznia 1942 r. wydano w Buzułuku rozkaz dotyczący organizacji wszystkich oddziałów PSK w ZSRR (sygn. A VIII 1/6a). Rozkaz ten, jak już wspomniano, został opracowany i opublikowany przez Krzysztofa Kierskiego. W tym samym roku ogłoszono również inne rozkazy organizacyjne, m.in. *Projekt etatowego rozmieszczenia PSZ* (sygn. A VIII 1/6a), *Rozkaz Dowództwa WP na Śr. Wsch. dotyczący organizacji Oddziału PSWK na Śr. Wsch.* (sygn. A VIII 1/6a), *Rozkaz Dowództwa PSZ w ZSRR dotyczący zasad rekrutacji do PSK* (sygn. A XII.12/16), *Uposażenia PSK na Śr. Wsch.* (sygn. A VIII.24/5), *Tymczasowy Rozkaz Organizacyjny PSWK z 11 grudnia 1942* (sygn. A XII.14/10).

Spośród najważniejszych rozkazów organizacyjnych ogłoszonych w latach 1943–1945 należy m.in. wymienić: *Tymczasową Instrukcję Garnizonową*, w której ustalono zakres kompetencji służbowych i współpracy między inspektorką PSK a dowódcami kompanii w kompaniach transportowych PSK (sygn. A VIII 12/5), *Etaty i stopnie wojskowe PSK* (sygn. A VIII.24/5), *Organizację Głównego Inspektoratu PSK* (sygn. A VIII 12/5), *Szczegółową Instrukcję Wewnętrzną PSK* (sygn. A VIII 12/5), *Organizację Inspektoratu PSK związaną z reorganizacją armii* (sygn. KOL.609/6), *Powołanie Wojskowego Korpusu Sióstr Służby Zdrowia* (sygn. KOL.609/6) czy *Rozkaz organizacyjny PSK z 11 lipca 1944 r.* (sygn. A XII.14/10).

Na podstawie wymienionych wyżej dokumentów można odtworzyć organizację PSK, zasady rekrutacji, zakres kompetencji komendantki głównej i inspektorek PSK, wytyczne dyscyplinarne, stopnie wojskowe i uposażenia przyznawane ochotniczkom. Do rozkazów organizacyjnych

były również załączane wytyczne dotyczące umundurowania i wyposażenia. Oprócz rozkazów organizacyjnych, w teczkach Inspektoratu PSK można również znaleźć projekty tych rozkazów oraz opinie na ich temat zarówno komendantek PSK, jak i dowódców innych struktur PSZ na Zachodzie. Dzięki temu można ocenić, jaki był stosunek środowiska PSZ na Zachodzie do służby wojskowej kobiet, czego oczekiwano od ochotniczek i jaki zakres kompetencji im przyznawano. Projekty były również oceniane przez dowództwo PSK, które oceniało je z własnego punktu widzenia oraz formułowało swoje oceny i wnioski.

Bardzo interesujące opinie można znaleźć w korespondencji między komendantką główną PSWK – Marią Leśniakową a instruktorką PSK na Wschodzie – Bronisławą Wysłouchową (sygn. A VIII.24/5). Na jej podstawie można poznać poglądy obu pań na temat służby wojskowej kobiet, problemy, jakie wówczas występowały w PSK, zarówno organizacyjne, jak i związane z codzienną służbą, a także stosunek dowództwa PSZ na Zachodzie do PSK i sposób traktowania jej dowództwa.

Uzupełnieniem rozkazów organizacyjnych są sprawozdania z działalności PSK. Były one przygotowywane przez komendantki mniejszych struktur PSK i przesyłane do ich przełożonych. Po wprowadzeniu podziału na PSWK, PLSK i PMSK inspektorki poszczególnych rodzajów służb również opracowywały sprawozdania i przekazywały je komendantce głównej. Można wśród nich wymienić: *Sprawozdania kampanii PSK przy 5 Dywizji Piechoty* (sygn. A VIII 1/6a), *Sprawozdanie ogólne Inspektorki PSK z kwietnia 1942 r.* (sygn. A VIII 1/6a), *Sprawozdania ogólne z działalności PSK w latach 1942–1943* (sygn. A VIII 1/6a), *Sprawozdania z pracy kulturalno-oświatowej w PSK* (A XII 14/5), *Sprawozdanie referatu PSWK przy Szefostwie Służby Zaopatrzenia i Transportu z kursu pomocników mechaników PSWK z 1943* (sygn. A XII.14/3), *Sprawozdanie z pracy referatu świetlic i PSK z 1943* (sygn. A XII.14/3), *Sprawozdanie sanitarne z 1943 r.* (sygn. A XII.14/3), *Sprawozdanie z pracy ochotniczek w Kampanii Kantyn Polowych z 1943 r.* (sygn. A XII.14/3), *Sprawozdania ze stanu wykształcenia i dotychczas przeprowadzonych prac z tego zakresu* (sygn. A VIII 12/21) czy sprawozdania z poszczególnych kursów przeprowadzonych w Ośrodku Szkolnym PSK. W sprawozdaniach z działalności PSK, oprócz kwestii organizacyjnych czy problemów występujących w formacji, niejednokrotnie opisywano warunki służby ochotniczek

oraz ich życie codzienne, które w warunkach wojny zwykle były bardzo ciężkie. W najgorszej sytuacji były członkinie PSK na Wschodzie, gdzie panowały trudne dla Europejczyków warunki klimatyczne powodujące choroby, a nawet epidemie w oddziałach wojska.

Programy i wytyczne szkoleniowe dla PSK były zwykle publikowane w osobnych zarządzeniach i instrukcjach. Ich uzupełnieniem były wspomniane już wcześniej sprawozdania z prowadzonych kursów, a także protokoły z egzaminów, wykazy absolwentek czy uzyskiwane przez nie oceny. Można wśród nich wymienić m.in.: *Program wyszkolenia wojskowego ochotniczek PSK* (sygn. A VIII 1/6a), *Program wyszkolenia na kursie unitarnym PSK* (sygn. A VIII 1/6a), *Szczegółowe wytyczne szkolenia ogólnowo-wojskowego PSK z 1944 r.* (sygn. A VIII.12/2), *Wytyczne szkolenia komendantek PSK z 1943 r.* (sygn. A VIII.12/2), *Referat w sprawie przeszkolenia ochotniczek PSK na stopnie oficerskie z 1943 r.* (sygn. A VIII.12/2), *Szkolenie na stopnie oficerskie w PSK w latach 1943–1944* (sygn. A VIII.12/2), *Wykaz absolwentek kursów i opinie o nich* (sygn. A VIII.12/2), *Wytyczne szkolenia ogólnego dla poszczególnych przedmiotów wojskowych i specjalistycznych* (sygn. A VIII.24/5) czy *Wytyczne szczegółowe szkolenia ochotniczek PSK z 1944 r.* (sygn. KOL.609/6).

Na podstawie powyższej dokumentacji można ocenić, jaki był zakres tematyczny i programowy szkoleń wojskowych oraz kursów specjalistycznych prowadzonych w PSK, a także ich poziom merytoryczny. Opinie na temat absolwentek kursów i ich oceny ukazywały natomiast nie tylko poziom intelektualny ochotniczek, ale również ich zaangażowanie, wyniki w nauce oraz ewentualne problemy wychowawcze, jeśli takie występowały.

Archiwalia związane z prowadzeniem pracy propagandowo-wychowawczej można znaleźć w dokumentacji Inspektoratu Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK. Należą do nich m.in. *Zakres zadań Inspektoratu Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK* (A VIII.24/5), *Dokumentacja Wydziału Propagandy i Oświaty Dowództwa Armii Polskiej na Wsch. Referat Świetlic i PSK.* (sygn. A XII.14/3) czy projekty pogadanek i referatów, np: *Wychowanie charakteru i postawy obywatelsko-społecznej ochotniczki PSK, Komendantka jako wychowawczyni* (sygn. A VIII.24/5).

W PSK obowiązywały nie tylko zasady prowadzenia oraz program pracy propagandowo-wychowawczej opracowany dla wszystkich oddziałów PSZ na Zachodzie, których głównym celem było podnoszenie ducha bojowego wśród żołnierzy, ale także odrębne wytyczne dotyczące kobiet-żołnierzy i obowiązującej je moralności. Dowództwo PSK, któremu zależało na jak najlepszej opinii na temat ochotniczek, dokładało starań, aby reprezentowały one wysoki poziom moralności. Stosunek męskiego środowiska wojskowego do służby kobiet był różny, nie zawsze pozytywny, dlatego dowództwo PSK starało się, aby postawa i zachowanie ochotniczek nie stały się pretekstem do krytyki formacji. Z tego względu w wytycznych rekrutacyjnych od początku stawiano wymagania, aby kandydatki do PSK były „nieposzlakowanej czci”. W rozkazach organizacyjnych podkreślano natomiast, że za postawy moralne ochotniczek odpowiada inspektorka PSK, której odpowiedniczkami w jednostkach wojskowych były kierowniczkami referatów PSK w jednostkach wojskowych²⁴.

Wygląd i zachowanie ochotniczek były szczególnie ważne na Wschodzie, gdzie panowała całkowicie odmienna kultura i obyczaje. Bardzo interesującym dokumentem jest rozkaz komendantki Kompanii PSK przy Komendzie Garnizonu Bagdad (sygn. A VIII 12/5), w którym podkreśliła, że „pobyt kobiety polskiej w Iraku, reprezentowania przez nią kultury polskiej, wymagają specjalnego zachowania się. W warunkach dla nas egzotycznych należy nawet przestrzegać ograniczania swobody osobistej dyktowanego tymi samymi hasłami w imię których wstąpiłyśmy w szeregi PSK”²⁵. W dalszej części rozkazu zakazała swoim podwładnym zawierania znajomości z ludnością tubylczą, przemieszczania się poza miejscem zakwaterowania oraz w godzinach wieczornych, a także odwiedzania restauracji oraz kin. W miejscach publicznych ochotniczki musiały „przestrzegać zachowania się godnego, skromnego, niewyzývającego”²⁶. Bardzo ważny, jak już wspomniano, był wygląd zewnętrzny ochotniczek – „schludny, a umundurowanie zgodne z przepisami. Nie

²⁴ AIPMS, kol. A.VIII.24/5, Rozkaz organizacyjny PSK z 6 stycznia 1942 r., b.p.

²⁵ AIPMS, kol. A.VIII.24/123, Rozkaz nr 1 komendantki Kompanii PSK przy Garnizonie Bagdad z 19 grudnia 1942 r., b.p.

²⁶ Ibidem.

należy nosić przesadnej ilości biżuterii jak bransolety, kolczyki, pierścionki itp. Nie należy zbyt upiększać się szminką”²⁷.

Odrębną i ciekawą dokumentację stanowią akta szkół junaczek, a potem młodszych ochotniczek, które funkcjonowały przy PSK na Wschodzie. Ich charakter jest taki sam, jak archiwaliów PSK, a więc można wśród nich wyróżnić dokumenty organizacyjne, sprawozdania szkoleniowe oraz wychowawcze. Należą do nich m.in.: *Statut Szkoły Junaczek* (sygn. A VII 1/36), dokumentacja Szkoły Junaczek – sprawozdania z działalności, sprawozdania z pracy kulturalno-oświatowej, sprawozdanie z przeszkolenia wojskowego instruktorek szkoły młodszych ochotniczek (sygn. A VII 1/36), *Wytyczne organizacyjne dla szkół znajdujących się pod opieką Dowództwa PSZ w ZSRR z 1942 r.* (sygn. A VIII.12/3), *Rozkaz organizacyjny dla szkół junaczek z 7 kwietnia 1942 r.* (sygn. A VII 1/36); dokumentacja Komendy Szkół Młodszych Ochotniczek w latach 1942–1947 – sprawozdanie ze szkoły junaczek z okresu pobytu w ZSRR, szkoła junaczek w Karkin Batasz, sprawozdanie szkoły junaczek od chwili przekroczenia granicy sowiecko-irańskiej do czerwca 1943 (sygn. A VIII 12/7), plany wychowawcze (rok szkolny 1942/43), plany wychowawcze (rok szkolny 1944/46), plany wychowawcze (rok szkolny 1946/47), sprawozdania z pracy wychowawczej i plany pracy wychowawczej, wytyczne w sprawie wychowania w szkołach junackich, plany wychowawcze 1946/47, zarządzenia wychowawcze szkół junaków 1942–1947, m.in. poradnik o stosowaniu środków karności w szkołach i internatach (sygn. A VIII 12/18); dokumentacja Szkoły Młodszych Ochotniczek – sprawozdania (z lat 1943/44, 1944/45, 1945/46, 1946/47), sprawozdania z pracy oświatowo-kulturalnej, ogólna charakterystyka młodzieży SMO (sygn. A VIII 12/8); dokumentacja Komendy SMO w Nazarecie z lat 1944–1946 – protokół po konferencji z wizytacji SMO z 1946 r., sprawozdanie z wizytacji w gimnazjum (sygn. A VIII 12/14). Na podstawie dokumentacji szkół junaczek oraz młodszych ochotniczek można odtworzyć ich organizację, zakres programowy prowadzonych zajęć, liczbę uczennic i ich wyniki w nauce oraz ogólny poziom nauczania.

Ważnym uzupełnieniem opisanych wyżej archiwaliów są wykazy imienne ochotniczek, ich ankiety, wykresy struktur organizacyjnych,

²⁷ Ibidem.

protokoły z odpraw komendantek, skargi i zażalenia oraz listy ochotniczek do dowództwa czy raporty z inspekcji. Ankiety personalne wypełniały wszystkie kandydatki do PSK. Można w nich znaleźć informacje na temat ich wieku, pochodzenia, wykształcenia oraz wyznania. Ich analiza pozwala scharakteryzować członkinie PSK pod względem socjologicznym. Protokoły z odpraw komendantek pokazują aktualne problemy, jakie występowały w PSK, i jaki był stosunek do nich komendantek oddziałów i pododdziałów. Na przykład w trakcie jednej z odpraw komendantek PSK na Wschodzie, która odbyła się w lutym 1943 r., rozgorzała gorąca dyskusja na temat przyznawania stopni wojskowych ochotniczkom. Komendantki przedstawiły wówczas swój stosunek do tej kwestii²⁸.

Problemy związane z codzienną służbą występujące przez cały okres funkcjonowania PSK można również określić na podstawie zachowanych skarg, pism i listów ochotniczek. W niektórych z nich zostały opisane wzajemne relacje ochotniczek i ich kolegów – żołnierzy-mężczyzn oraz wynikające z nich nieraz konflikty. W listach członkiń PSK, zwykle kierowanych do dowództwa, zostały natomiast scharakteryzowane ich osobiste problemy, sytuacja rodzinna itp.

Uwagi końcowe

Przedstawiony wyżej obszerny materiał archiwalny, który można również uzupełnić materiałami prasowymi, stanowi wystarczającą bazę do napisania monografii na temat PSK w latach 1940–1948. Warto w niej uwzględnić nie tylko rozwój organizacyjny formacji (który najczęściej omawiano w ograniczonej literaturze przedmiotu), ale także proces szkolenia i wychowania ochotniczek, ich charakterystykę socjologiczną, życie codzienne w jednostkach oraz rolę, jaką odegrały w trakcie II wojny światowej.

²⁸ AIPMS, kol. A.XI.59/3, Protokół z odprawy inspektorek i komendantek PSK z 20 lutego 1943 r. w Kwaterze Głównej Dowództwa AP na Wschodzie, k. 1–3.